

МИНУВШИНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ДРАМАТУРГІЧНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО

І.М.Цуркан

(кандидат філологічних наук, доцент, докторант, Інститут культури)

В статтє рассматриваеться вопрос отображения героической истории украинского народа в драматургии организатора украинского профессионального театра Михаила Старицкого.

The article focuses on representation of the Ukrainian people heroic history in the plays by Mykhailo Starytski (the organizer of Ukrainian professional theatre).

В історії української літератури другої половини ХІХ ст. за розмахом подвижницької діяльності, широтою мислення й багатогранністю творчої спадщини Михайлові Старицькому належить одне з чільних місць. Його літературний талант проявився в поезії, прозі, драматургії, художніх перекладах. Крім цього, він займався видавничою діяльністю, багато зусиль доклав для створення українського професійного театру, ставши його антрепренером, режисером і актором. Творча діяльність М.Старицького видається протилежною до позиції багатьох пасивних сучасників, котрі вбачали свою роль лише у писанні й шукали спроб порозуміння з українським читачем. «Експансивний, темпераментний, він гостро відчував громадську потребу і брався за кожен галузь громадської роботи, до якої в тодішніх трудних обставинах можна було припустити», – слушно стверджує Микола Зеров (1, 669).

На сьогодні гріх було би нарікати на брак уваги до творчості М.Старицького: кілька поколінь дослідників зверталося до оцінки цікавої й репрезентативної постаті літературного життя ХІХ століття, характеризуючи її в дусі критеріїв культурно-історичного чи соціологічного методу (2). У ХХ столітті літературознавцям доводилося постійно боронити та виправдовувати письменника перед можливими закидами з боку правовірних марксистів і приписувати М.Старицькому класові оцінки та соціальну свідомість або, навпаки, картати за брак останньої. Слід відзначити, що дослідження останніх років також не позбавлені певних оцінних стереотипів: вони не перестали існувати, тільки, у злегка відшліфованій формі, перейшли до нових публікацій про письменника. Саме цим і зумовлена актуальність потреби наукової реінтерпретації доробку митця, її адекватної оцінки й потрактування.

Творча спадщина М.Старицького справді викликає різні, інколи контрверсійні судження. І причиною цього є насамперед універсальність функції М.Старицького у мистецькому процесі доби. Зрозуміло, що не все зроблене письменником претендує на визнання «вагомого внеску у скарбницю духовної культури» (Л.Дем'янівська), натомість багато, що залишається вартістю тимчасовою, перехідною. М.Старицький втілював тип письменника-організатора, письменника-культуртрегера, письменника-менеджера.

Український реалістичний театр другої половини ХІХ ст. у своєму розвитку багато чим завдячує М.Старицькому – і як керівникові й режисеру однієї з перших труп, і як драматургові. С.Д.Зубков підкреслює, що тогочасна українська драматургія до появи п'єс М.Кропивницького, М.Старицького й І.Карпенка-Карого була досить бідною і крім «Наталки Полтавки» І.Котляревського, цієї, за визначенням І.Карпенка-Карого «праматері українського театру», фактично налічувалася тільки «Назара Стодолю» Т.Шевченка, «Сватання на Гончарівці» та «Шельменка-денщика» Г.Квітки-Основ'яненка та ще кілька менш значних творів (3, 18). Отже, постала потреба створити новий репертуар, який відповідав би духові й завданням часу і надавав театральному процесові поштовху на шляху народності й реалізму, відгукнувся на пекучі проблеми сучасності. Театр мав виконувати не тільки естетичні завдання, але й цілу низку етносоціальних ролей — етнозберігаючи, етноконсолідувати, націєтворчу.

Часи, на які припадає становлення М.Старицького-митця, були епохою гострих соціальних суперечностей, добою «застою й летаргічного сну» (О.Гнідан). В особливо несприятливих, важких умовах принизливих заборон розвивалася українська культура. Даний період характеризується, з одного боку, посиленням наступу російського царизму на українську культуру, а з другого — подальшим зростанням і поширенням національно-визвольного руху, в якому важливу роль відіграло театральне мистецтво.

«Я думаю, що моя сила найбільша у драмі», — писав М.Старицький Іванові Франкові. І це насправді так. Саме спільні й особисті обставини сприяли інтенсивній роботі митця у жанрі драматургії. Особистість письменника, його непересічний хист яскраво виявилися саме в жанрі історичної драми, специфіку якого свого часу визначила духовно споріднена йому душею дочка Людмила Старицька-Черняхівська. На її думку, історична драма — «найтриваліша форма драматичної творчості: вона не

боїться подиху часу, вона не старіє, не робиться *demodee* (не модною). Разом з тим вона сливе однаково цікава всім народностям, бо переважно розробляє, хоча й пристосовані до тих або інших форм життя, але загальнолюдські мотиви: героїзм, боротьба межі бажанням власного щастя й громадським обов'язком і т. ін. Історія України давала багатий матеріал письменнику-драматургу» (4, 673).

Будучи режисером й антрепренером справді національного театру, М.Старицький добре розумів потребу розширення репертуару та звернення до славної історії українського народу. Тому помітну сторінку творчості митця й української драматургії в цілому становлять його п'єси на історичну тематику: «Богдан Хмельницький» (1897, перша редакція — 1887р.), «Маруся Богуславка» (1897), «Юрко Довбиш» (1898), «Тарас Бульба» (1893), «Оборона Буші» (1898), «Остання ніч» (1899), «Владислав IV» (1904) і ціла низка творів, які за життя автора через цензурні заборони не були опубліковані, а на сцені йшли під іншими назвами — «Осада Дубна», «Гаркуша» та ін. Цей так званий «історичний проект» (Ярослав Поліщук) об'єднує не лише інспірація темами з історії України, а й зосередження уваги на драматичних, переломних моментах минувшини, а відтак у них автор намагався закласти просвітницько-виховну функцію, виконання якої видавалося йому найзлюбоденнішим завданням свого часу.

Історичні драми М.Старицького І.Франко розглядав як творче продовження п'єси «Не судилось» і одночасно як «поворот його від сценічного ремесла до щиро артистичної творчості» (5, 265).

У листі до Панаса Мирного від 20 травня 1898 року драматург, уболіваючи за долю професійного українського театру, з тривогою зазначає: «Тепер от майже 9 років, як я пишу оригінальне, класичне, історичне, не поступаючись і цятиною не тільки задля гальорки, навіть і на те, чи спроможні трупи ставити широку обстанову. Хай лежать п'єси і ждуть слушного часу, а я не поступлюсь. От мої «Богд[ан] Хмельницький», «Маруся Богуславка»; «Дорошенко», «Облога Буші», «Розбите серце» уже деякі розрешено, але вони не йдуть, трупи не мають спромоги. А я теж так, серце моє, як і Ви, думаю і болію душею, що в останні часи гине укр[аїнська] сцена. Наводнили її сміттям і гнилятиною, принизила принижують до балагану...» (6, т.8, 593).

Однією з причин, що дала імпульс зверненню письменника до славногo минулого України, на думку П.Хропка, було бажання, продиктоване «громадським сумлінням письменника, який усупереч цензурним заборонам порушував у своїй творчості теми українського минулого і цим, глибоко усвідомлюючи велику виховну силу художнього слова, дбав насамперед за піднесення почуття національної гідності своїх країн» (7, 41).

Звернення до минувшини було спробою розширення тематики та проблематики національної літератури, реакцією на стан «задухи» та глухого кута кризового періоду української культури. Д.Антонович з цього приводу підкреслював: «Відчуваючи зовнішню красу, картинність сцени, маючи нахил до мелодрами і романтизму, Старицький находив простір для своєї творчої уяви і сценічного її втілення в сфері історичної драми. Історичні п'єси Старицького — це найкраща частина його драматичної творчості...» (8, 134—135).

Історичні драми М.Старицького пройняті «гарячим подихом українського патріотизму» (І.Франко). Так, у драмі «Богдан Хмельницький» панорамно відображено національно-визвольну боротьбу українського народу проти польської шляхти, в якій брали участь селяни, ремісники, козаки, голота; всю складність цієї боротьби, зіткнення в ній різноманітних інтересів (навіть в одному таборі). І.Карпенко-Карий, прочитавши цю драму, з захопленням констатував: «Сердечно дякую і радуюсь, що наша убога література має тепер таку величаву трагедію» (9).

Про копітку роботу письменника над написанням драми свідчать спогади К.М.Мельника-Антоновича, який зазначав, що «працюючи коло п'єси, Михайло Петрович не обмежуючись існуючою літературою, часто радився з Антоновичем, обговорював, які виникли при тому сумніви й питання, брав історичні джерела та матеріали, знайомився з побутовою та юридично-дипломатичною мовою XVII ст. з актів та літописів того часу Радився теж з Ол.Левицьким, великим знавцем тої епохи, який і сам написав монографію про Хмельницького» (6, т.5, 705). Але дана драма дещо суперечлива щодо моделювання образу Б.Хмельницького в аспекті історичної правди. У М.Старицького — це справжній народний герой, мудрий політик, дипломат, талановитий стратег. Та, водночас, це людина, яку терзають сумніви, невпевненість щодо прийнятих рішень, деяка зневіра в історичну місію народних мас.

«Користуючись історичними документами, а також народними переказами легендами, — за слушним спостереженням О.Цибаньової, — драматург не ідеалізує образ Богдана Хмельницького. Він намагається побачити й те позитивне, що було у цій людині, і зробило її легендарною, вождем козацтва, і ті чисто людські слабості та вади, які шкодили загальній всенародній справі і якоюсь мірою були причиною військових поразок, несли горе посполитим, простому українському люду» (10, 133).

М.Старицький, відповідно до основної ідеї, пафосно ідеалізує головних дійових осіб як патріотів, водночас не позбавляючи їх якостей звичайної людини з такими притаманними їй почуттями та пристрастями, як кохання, бажання жити і бути щасливими. Таким чином, письменник відводить у драмі

значну увагу відображенню суто особистісних переживань героя, створює образ дещо пунктирно й спорадично, не вдаючись до глибокої драматизації. У прикінцевому монолозі Богдана Хмельницького (сцена «Переяславська рада») ці сумніви й вагання гетьман намагається приглушити думкою, що єдиновірні брати не зрадять, не зламують слова, не порушать даних угод:

*Настане час — і брат обніме брата,
Без каменя у пазусі, без лжі,
Без утиску душі його святині,
А з любов'ю сльозою на очах
Вчуватиме і нашу пісню-тугу* (6, т.4, 173).

Драма «Богдан Хмельницький» була для М.Старицького важливою віхою в освоєнні історичного жанру в класичній драматургії, і стала, мабуть, чи не першою українською історичною драмою, що мала сценічне втілення. «У цій драмі,— писала Софія Русова,— проявляється увесь талант ефективної сценічної композиції, який мав М.Старицький, а грандіозний історичний зміст драми, досконало використаний автором, робить на глядача сильне враження [...] З його драм кращою назавжди залишиться «Богдан Хмельницький», і побутова «Не так склалось, як жадалось» (11, 48—49).

М.Старицький, як і його попередники, що активно працювали в жанрах історичної драматургії (П.Куліш, І.Франко, Б.Грінченко, В.Барвінський), художньо осмислює гострі морально-етичні проблеми — відданості рідній землі і зради Батьківщині.

Драматичний конфлікт драми «Маруся Богуславка» взято М.Старицьким із народної думи. Події відбуваються у XVII ст., коли татаро-турецькі людолови нападали на українські землі. У творі розкриваються мужність козаків у татарській неволі, їхня любов до Вітчизни.

Маруся Богуславка стає жертвою винятково складних життєвих обставин, на тлі яких яскраво виступають її висока духовність і патріотизм. Трагічна неможливість поєднати любов до «краю коханого», рідного люду з любов'ю до дітей і чоловіка — хана Гірея — змушують її накласти на себе руки. Трагічний фінал п'єси був визначений ідейним задумом драматурга — розкрити несумісність зради і щастя особистості, акцентувати на єдиній можливості спокутувати вину через самопожертву. Така розв'язка зумовлена дотриманням народних моральних критеріїв в оцінці добра і зла.

В останні перед самогубством слова героїні М.Старицький вкладає глибокий трагізм. Маруся переживає психологічну боротьбу, їй не просто дається прийняття рішення, про що свідчить уривчастість мови, графічно позначена трьома крапками:

*Нема снаги... немає в мене сили!
Розшарпані — і серце, і життя!
Не можу дати тобі я щастя, втіхи: тут діточки...
Тут батько любий їх...
Там мати, люд, дружина, край коханий.
Як ж мені порада, друже мій!
Одна нудьга, один прокльон і горе!* (12, 600)

Маруся Богуславка зрадила православ'я заради кохання, проте все ж повернулася обличчям до рідної віри, а за те, що зрадила — її чекав фатальний фінал. Ось як інтерпретує цей фольклорний образ О.Забужко: «Маруся Богуславка визволяє земляків з темниці, але повертатися додому відмовляється не тому, що віддає перевагу «розкоші турецькій» і «лакомству нещасному»..., а тому, що «потурчившись, обусурманившись» (комплекс вини!), автоматично втратила у власних очах право належати до «краю веселого, миру хрещеного», сама себе позбавила гуртової (національної) тожсамости, НЕ набувши натомість нової...» (13, 162)

Основу драми «Оборона Буші» становлять героїчні й трагічні події періоду Руїни. У п'єсі уславлено патріотичні почуття народу, змальовано ряд глибоко драматичних картин, в яких відображено героїчну боротьбу козаків, посполитих, селян і міської бідноти проти карального загону польського магната Потоцького.

Оскільки, як визначає сам автор, цей твір про героїзм жінок, то найбільше уваги приділено змалюванню образу головної героїні - української дівчини-патріотки, «глибокої, думної вдачі» Мар'яни Завісної, для якої Батьківщина є святиною. Вірність рідному краю — найвище, наймогутніше почуття для неї, сильніше від палкої любові. В ім'я того, щоб знищити ворога своєї землі, дівчина жертвує власним життям. У Мар'яни на першому місці — Вітчизна, люди, які населяють і які зазнали багато лиха від поляків, а вже на другому — особисті почуття. Сильний характер дав їй змогу боротися зі своїми почуттями, що не завжди під силу й чоловікові. Драматург змальовує її душевні муки, її прохання Божої допомоги забути Антося, серце

*здавить навіки, щоб не нило
Йї не тріпалось... О мати пресвята!*

*Зміцни, скріпи моє життя знебуле,
Дай силу знять на рамена хреста
І без жалю віддати дух свавольний
За рідний люд окривджений, бездольний!* (6, т.4, 452).

Виховані як патріотки, жінки-героїні М.Старицького, навіть якби й обрали особисте щастя, згодом однаково каралися б, не змігши жити в інших умовах і розуміючи, що вони або зрадили своєму роду і народу, або навіть просто перебувають по інший бік барикад.

Цікавою знахідкою для драматурга був образ Антона Корецького. Дехто з літературознавців (З.Мороз, М.Сиротюк, Л.Сокирко та ін.) оцінювали його як цілковиту протилежність Мар'яні. Однак погодитись із цим навряд чи можна. Роздвоєна душа молодого шляхтича, вихованого в українській родині, шукає компромісу, засобів для припинення кровопролиття. Хоча не стало в нього сили «підняти угору чесний стяг».

П'єса М.Старицького стала істотним внеском в українське драматичне віршування, адже, за слушним твердженням Л.Старицької-Черняхівської, «драматична форма найтрудніша з усіх літературних форм! Це кристал літературної творчості, в нім повинні переломитись пафос лірики, спокійна величність епосу, глибін психології й сила драми. До всього того автор драматичного твору мусить добре знатись на драматичній техніці і бути гаразд знайомим з вимогами сцени» (4, 673).

Драма «Оборона Буші» й досі не втратила своєї актуальності, історико-пізнавальної та художньо-естетичної цінності як визначний твір, у якому панорамно розкривається одна із славетних сторінок героїчної історії українського народу.

Романтична піднесеність характеризує й історичну драму «Остання ніч» (1899), написану М.Старицьким у формі драматичної поеми. В основу сюжету твору покладено реальну історичну подію — повстання волинських селян 1702 р. проти польської шляхти на чолі з «великим патріотом і на диво великим народовцем» Степаном Братковським (історично — Данилом) та історію його страти. Сам автор у примітці до твору зазначає: «В ті часи шляхта уже була вкоренилася і дбала про зневолення селян, а Братковський, навпаки, пішов проти шляхти за голоту; він знався і з гуртом правобережних лицарів — Палієм, Самусем, Іскрою, — які тяглися до Лівобережної України і хотіли одбитись од Польщі і злучитись з Правобережною Україною. Братковський хотів підняти на Волині повстання селян; його піймали з маніфестаціями і покарали на горло в Луцьку 1702 року...» (6, т.4, 500).

Кульмінацією драматичного твору є відображення сцени трагічної ночі перед стратою. Саме у цьому епізоді виразно розкривається сила духу і краса внутрішнього світу героя, який не переймається своєю долею, а піклується про рідних, братів, про *«людське поспільне горе, ярмо і бич голоти»*. Незважаючи на всі муки, поневіряння й випробування, герой поеми іде з життя не лише не зломленим, а ще й здатним підтримати віру в інших у перемогу справи, за яку боровся:

*Хіба ж любить отчизну свою — зрада?
Хіба ж стоять за кривих — вчин лихий?* (6, т.4, 504)

Окрім оригінальних художніх текстів, письменник мав і ряд творчих переробок. Лібрето повісті М.Гоголя «Тарас Бульба» не було механічним пристосуванням до сценічних вимог, а мистецьким переосмисленням. Інколи із запозиченого сюжету виростає цілком оригінальний твір, як, наприклад, драма «Юрко Довбиш», створена за романом австрійського письменника Карла-Еміля Францози "За правду" (1882). Однак має рацію С.Русова, стверджуючи, що «де б не брав Старицький свої теми, свої драматичні колізії — він завжди перетворював їх на свій лад з більшою психологічною тонкістю» (14, 27).

Аналізуючи драматичну спадщину М.Старицького, Л.Дем'янівська в історичних п'єсах письменника вирізняє два домінуючі начала: «сильний ліричний струмінь, зумовлений романтичним спрямуванням творів, що надає їм особливий поетичний чарівності, полегшує сприйняття суворих подій давнини, наближає до нас далеку минувшину, а також зосередження уваги на розкритті внутрішнього, духовного світу героїв, які утверджують себе в боротьбі з ворожими народів силами» (15, 19).

У свою чергу, Л.Мороз, визначаючи жанрово-композиційні особливості та характери героїв історичних п'єс, вказує на органічний зв'язок творів із принципами романтизму, виділяючи «найвищу напругу почуттів і прагнень, традиційну романтичну умовність, історично вірогідні обставини, психологічно переконливі мотиви поведінки персонажів» (16, 431).

Герої історичних драматичних творів М.Старицького поставлені у такі сюжетно-композиційні ситуації, коли вони завжди мають право вибору своєї долі (Богдан Хмельницький та Маруся Богуславка з однойменних творів, Мар'яна Завісна з драми «Оборона Буші», Степан Братковський із драматичної поеми «Остання ніч»), і вибір їх глибоко усвідомлений. Визначною рисою героїв історичних драм письменника є полум'яний патріотизм, відданість своєму народові, своїй Вітчизні: *«... все щастя моє, ціле життя я зложу до послуги родини, своєму під'яремному люду, що не буду дбати про себе й хвилини й не поремствую до смерті на Бога мені даний хрест!»*,- складає присягу матері Юрко з драми «Юрко

Довбиш» (6, т.3, 258).

Визначаючи роль історичних п'єс М.Старицького у розвитку української драматургії, І.Франко підкреслював: «...що якби хто й не високо ставив ті твори, то в історії українського театру вони (особливо «Богдан Хмельницький») мають своє визначне місце головню задля тої боротьби з цензурою, яку мусила за них видержати укр[аїнська] сцена» (5, 265).

Вдаючись до художнього моделювання історичних подій, драматург водночас береться до розв'язання складних ідеологічних, світоглядних, релігійних, а відтак — національних тогочасних проблем. Йому притаманні широта охоплення зображуваної реальності, вміле моделювання життєвих процесів, глибоке проникнення в суть подій і фактів, гострота й динамізм сюжету, майстерне відтворення художньої та історичної правди. І теми, й персонажі історичної драматургії М.Старицького оприявнюють здатність до героїзації минулого, утверджують культ волі й особистої та національної гідності як засадничих цінностей ідеального національного характеру.

1. Зеров М. Літературна позиція М.Старицького // Українське письменство.— К., 2003.
2. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького. Проблематика й особливості поетики романів і повістей письменника.— Черкаси, 2003.
3. Зубков С.Д. М.П.Старицький // Старицький Михайло. Поетичні твори. Драматичні твори.— К., 1987.
4. Старицька-Черняхівська Л.М. Двадцять п'ять років українського театру (Спогади та думки) //Старицька-Черняхівська Л.М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари.— К., 2000.
5. Франко І. Михайло Петрович Старицький // Франко І. Збір. творів: У 50 т.— К., 1981.— Т.33.
6. Старицький М. Твори: У 8 т.— К., 1965.
7. Хропко П.П. Керманіч української культури (Матеріали до факультативного заняття "Михайло Старицький") // Укр. мова і література в школі.— 1991.— №10.
8. Антонович Д. Триста років українського театру. 1619—1919.— Львів, 2001.
9. Державний музей театального, музичного та кіномистецтва України.— Ф. І.Карпенка-Карого. — Од.зб. 689. — Лист І.Карпенка-Карого до М.П.Старицького від 15 грудня 1897р.— Арк.2.
10. Цибаньова О. Лаври й терни... Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького.— К., 1996.
11. Русова С. К двадцятипятилетію украинского театра (Посвящается глубокоуважаемой М.К.Заньковецкой) // Русская мысль.— 1906.— № 12.
12. Старицький М. Драматичні твори: У 2 т. — К., 1984.—Т.2.
13. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрані есеїстки 90-х.— К., 2001.
14. Русова С. Мої спомини.— К., 1996.
15. Дем'янівська Людмила. Вогонь не згасне, не замре... // Старицький М.П. Твори: У 2 т. / Упоряд. передмова та примітки Л.С.Дем'янівської.—К., 1984.—Т.1.
16. Мороз Л. Михайло Старицький // Історія української літератури: У 2 т. — К., 1987.— Т.1.